

Buyurtmali kalkulyatsiyada bosh kitob va yordamchi registrlar

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

“Buxgalteriya hisobi” kafedrası katta o‘qituvchisi

Tel: +998937284308

e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Rustamova Aziza Baxtiyarovna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

“Baxolash ishi” yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Buyurtmali kalkulyatsiya maxsulot tannarxini aniqlash usullaridan biri bo‘lib, har bir aloxida buyurtma yoki maxsulot birligi bo‘yicha xarajatlarni xisoblashga yo‘naltirilgan. Ushbu yondashuv ishlab chiqarish jarayoni o‘ziga xos bo‘lgan va xar xil buyurtmalar asosida shakllanadigan korxonalar uchun muxim ahamiyatga ega. Buyurtmali kalkulyatsiya tizimi materiallar, mexnat va ishlab chiqarish bilan bog‘liq bilvosita xarajatlarni alohida xisobga olish orqali maxsulotning aniq tannarxini aniqlash imkonini beradi. Ushbu maqolada buyurtmali kalkulyatsiya usulining mohiyati, boshqaruv jarayonidagi o‘rni, uning korxona faoliyatiga ko‘rsatadigan ta’siri hamda ishlab chiqarilayotgan maxsulot tannarxini buyurtmali usul orqali hisoblash juda oddiy va qulay ekanligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Hisob tizimi, boshqaruv, tannarx, kalkulyatsiya, buyurtmali kalkulyatsiya, samaradorlik, tahlil, yillik budjet, ma’lumotlar tizimi, xarajatlar xisobi.

Kirish.

Moliyaviy hisobot va hisob-kitob tizimlarida buyurtmali kalkulyatsiya (customized accounting) — bu korxona yoki tashkilotning o‘ziga xos ish jarayonlari, mahsulotlar va xizmatlarga moslashtirilgan hisoblash tizimi hisoblanadi. Bu tizim, standart moliyaviy hisob-kitob shakllari bilan cheklanmay, korxonaning individual ehtiyojlariga moslashadi, resurslarni optimal boshqarish va moliyaviy nazoratni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Buyurtmali kalkulyatsiyada hisob-kitobning asosiy elementlari sifatida bosh kitob (general ledger) va yordamchi registrlar (subsidiary ledgers) ajralib turadi.

- Bosh kitob — korxona moliyaviy harakatlarini yagona tizimli ravishda aks ettiradigan asosiy hisob. U moliyaviy hisob-kitobning markaziy manbai bo‘lib, barcha aktiv, passiv, daromad va xarajatlarni umumlashtiradi.
- Yordamchi registrlar — bosh kitobdagi ma’lumotlarni yanada batafsil va tahliliy ko‘rinishda aks ettirishga xizmat qiluvchi hisoblar. Masalan, mijozlar, yetkazib beruvchilar yoki mahsulot turlari bo‘yicha individual hisoblar yordamchi registrlarda yuritiladi.

Buyurtmali kalkulyatsiyada bosh kitob va yordamchi registrlar o‘rtasidagi integratsiya va uyg‘unlik hisobning aniqligi, tezkorligi va moliyaviy tahlil sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, bu mavzu zamonaviy moliyaviy boshqaruv, korporativ hisobot va axborot texnologiyalari kontekstida katta ahamiyatga ega.

Buyurtmali (job-order) kalkulyatsiya ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida har bir buyurtma yoki ish bo‘yicha alohida xarajatlarni aniqlash va nazorat qilish usulidir. Bu hisoblash tizimi korxona uchun mahsulot yoki xizmatning aniq tannarxini hisoblash, narx belgilash va foyda tahlili o‘tkazishda asosiy vosita vazifasini bajaradi. Buyurtma asosida ishlab chiqarishda xarajatlar turli buyurtmalar o‘rtasida to‘g‘ri taqsimlanishi hamda har bir buyurtma bo‘yicha material, mehnat va umumiy ishlab chiqarish xarajatlari alohida qayd etilishi zarur.

Bosh kitob va yordamchi registrlar buyurtmali kalkulyatsiya tizimida hisob-kitobning asosiy elementlaridan hisoblanadi. Bosh kitob korxonaning umumiy moliyaviy holatini aks ettiruvchi, hisob hisobvarag‘lari bo‘yicha konsolidatsiyalangan ma’lumotlarni beradi; yordamchi registrlar esa har bir buyurtma, mijoz yoki joylashuv bo‘yicha batafsil xarajatlar va hisoblar tarixini saqlaydi. Yordamchi registrlar orqali bosh kitobdagi umumiy ko‘rsatkichlar aniqroq, shaffof va tekshiriladigan bo‘ladi — bu esa hisobdorlik, ichki nazorat va qaror qabul qilish sifatini oshiradi. Ushbu maqolada buyurtmali kalkulyatsiya asoslari, bosh kitob va yordamchi registrlarning o‘rni hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi, amaliy tashkil etilishi va samarali foydalanish usullari tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi — nazariy asoslarni amaliy misollar bilan bog‘lab, korxonalarda xarajatlarni to‘g‘ri hisoblash va nazorat qilish uchun aniq va foydalanishga qulay tavsiyalar berishdir.

Korxonada ishlab chiqarilayotgan maxsulot (ish, xizmat) birligining tannarxini aniqlashda quyidagi to‘rtta usulning biridan foydalaniladi:

- Oddiy usul

- Buyurtmali usul
- Jarayonli usul
- Normativ usul.

Ba'zi bir mamlakatlarda bu usullardan tashqari yana boshqa, xususan o'rtacha tannarx, koeffisiyentlar usulida ham foydalaniladi.

Korxonada boshqaruv hisobini tashkil qilish va yuritish uchun eng samarali ishlatilishi mumkin bo'lgan usullar-bu tannarxni xisoblashning **buyurtmali** va **jarayonli** usullaridir.

Xarajatlarning xisobga olishning va maxsulot tannarxini hisolashning buyurtmali usuli-bu faqat bir maxsulot turini ishlab chiquvchi shuningdek, maxsus buyurtma asosida ishlovchi korxonalar tomonidan foydalaniladigan usuldir. Bu usulda barcha xarajatlar alohida bo'linmalar yoki xisobot davri uchun emas, har bir buyurtma bo'yicha yig'iladi.

Ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlar hisobini turli usullar bilan tashkil etish mumkin:

- 1) xarajatlarni baholash usuli bo'yicha;
- 2) ishlab chiqarishning texnologik jarayonlariga nisbatan xarajatlar nisbati bo'yicha;
- 3) xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritishning to'liqligi bo'yicha.

Xarajatlarini baholash usuli bo'yicha haqiqiy, normativ va rejaviy (taxminiy) tannarx bo'yicha xarajatlar hisobi usullarini ajratib olish zarur.

Buyurtmalar bo'yicha usul mohiyati shundan iboratki, xarajatlar hisobi bir buyum yoki bir xildagi buyumlarning uncha katta bo'lmagan turkumini tayyorlashda buyurtmalar bo'yicha amalga oshiriladi.

Buning uchun har bir buyurtmaga buxgalteriyada alohida kartochka ochiladi, unda buyurtma bo'yicha xarajatlar uni bajarishning butun muddati mobaynida hisobga olinadi. Xarajatlarni hisobga olish va tannarxni kalkulyatsiya qilishning buyurtmali usuli quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- alohida buyurtmalar bo'yicha, shuningdek, bir martalik mahsulot turi ishlab chiqarilayotganda qo'llaniladi;
- bu usulda xarajatlar muayyan hisobot davri (bir oy, chorak, yil) oralig'ida emas, balki bajarilayotgan buyurtma davri bo'yicha aniqlanadi.
- qo'shimcha analitik ma'lumotlarni yig'ib borish uchun buyurtmalar kartochkasidan foydalanish mumkin.

Ushbu buyurtmalar kartochkasidan xarajatlar tegishli javobgarlik markazlari bo'yicha yig'ib boriladi. Bu usulda barcha bevosita xarajatlar ishlab chiqarilgan yoki

buyurtma birligiga olib boriladi. Buyurtmali usulda umumishlab chiqarish xarajatlari maxsus usullar bo'yicha aniqlanadi va mahsulot tannarxiga olib boriladi.

Umumishlab chiqarish xarajatlari taqsimlanishining eng muqobil usuli normativ koeffitsiyentlar usulidir.

Koeffitsiyentlar hisoblash uch bosqichda amalga oshiriladi:

– umumishlab chiqarish xarajatlari rejasining yillik budjeti tuziladi;
– xarajatlarining umumiy summasi rejalashtirilayotgan ishlab chiqarish hajmida qarab aniqlanadi. (*Bunda xodimlarning mehnat haqi sarflangan kishi-soat, sarflangan mashina-soat va hokazo*);

– rejalashtirilayotgan hisobot davri uchun aniqlangan umumishlab chiqarish xarajatlari summasi rejalashtirilgan ishlab chiqarish hajmiga bo'linadi.

Buyurtmalar bo'yicha kalkulyatsiyalar yakka tartibda ishlab chiqarishda mahsulotning takrorlanmaydigan yoki kamdan kam takrorlanadigan turlarini ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Bu usulda barcha xarajatlar alohida bo'linmalar yoki hisobot davri bo'yicha emas, balki har bir buyurtma bo'yicha to'planadi.

Korxonada bitta «Tugallanmagan ishlab chiqarish» hisobvarag'i yuritiladi va shu hisobvaraq bo'yicha detallashtirish (tafsillashtirish) hamda tahliliy axborot buyurtmalar kartochkalarida olib boriladi. Aniq bir buyurtmani bajarishga barcha bo'linmalar bo'yicha xarajatlar ayni shu kartochkalarda to'planadi.

Buyurtmali kalkulyatsiya qilishning asosiy vazifalari:

– ko'p buyurtmalar belgilangan davr davomida bajariladi;
– ishlab chiqarish materiallariga, ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilarning mehnatiga haq to'lashga xarajatlar va ishlab chiqarish ustama xarajatlari har bir buyurtma bo'yicha yig'iladi;

– buyurtma bo'yicha kartochka asosiy hujjat hisoblanadi;

– xarajatlar buyurtmalar bajarilishiga qarab hisobdan chiqariladi.

Xarajatlarni aniq bir buyurtmaga o'tkazish uchun quyidagi amallarni ko'rsatish mumkin:

1. Buyurtmani xarajatlar obyekti sifatida aniqlash.
2. Buyurtma bilan bog'liq xarajatlarni (materiallar, asosiy mehnat) aniqlash.
3. Buyurtmaga ustama xarajatlarni taqsimlash uchun bazani tanlash.
4. Ustama xarajatlarni taqsimlash bazasiga kiritish.
5. Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasini hisoblash.
6. Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasidan foydalanib, ustama xarajatlarni buyurtmaga o'tkazish.
7. Buyurtma bo'yicha umumiy xarajatlarni (materiallar, mehnat, ishlab chiqarish

ustama xarajatlarini) aniqlash.

Mehnat va materiallar kabi to'g'ridan to'g'ri qilinadigan xarajatlar mahsulot yoki xizmatning aniq bir turiga bevosita o'tkazilishi mumkin. Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari faqat maxsus sun'iy usullar yordamida mahsulot turlariga taqsimlanishi mumkin. Ularni hisobdan chiqarish chog'ida umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining har bir bo'linma yoki faoliyat yuritayotgan obyekt uchun belgilangan me'yoriy stavkalaridan foydalaniladi.

Buyurtmalar bo'yicha kalkulyatsiya poligrafiya sanoati, kemasozlik, konsalting kompaniyalarida qo'llaniladi.

Taqsimlash stavkasini aniqlash:

1. Yillik budjet, umumiy ishlab chiqarish xarajatlari rejasini tuzish. Umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining taxmin qilingan miqdorini hisoblash xarajatlar dinamikasi va ishlab chiqarishning nazarda tutilgan hajmi asosida amalga oshiriladi. Bu operatsiyani kelgusi hisobot davriga har bir ishlab chiqarish bo'linmasi uchun bajarish zarur.

2. Umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash bazasini tanlash. Buning uchun ishlab chiqarish faoliyatining biror o'lchagichidan (mezonidan), masalan, ishlangan kishi soat soni, mashina-soat miqdori, ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilarga hisoblangan ish haqi summasidan foydalanib, ishlab chiqarish umumiy xarajatlari bilan tayyor mahsulot hajmi o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi. Tanlangan baza ishlab chiqarishning umumiy xarajatlarini ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi bilan bog'liq qilishi kerak.

3. Kelgusi davrga prognoz qilingan ishlab chiqarish umumiy xarajatlari miqdorini ishlab chiqarishning prognoz qilingan va tanlangan taqsimlash bazasi ko'rsatkichlarida (soatlar, pulda) ifodalangan miqdoriga taqsimlash. Bu operatsiya natijasida ishlab chiqarish umumiy xarajatlarini taqsimlashning me'yoriy stavkasi olinadi.

So'ngra ishlab chiqarish umumiy xarajatlari ana shu stavkadan foydalanib, mahsulotning har bir turiga o'tkaziladi, buning uchun taqsimlash bazasi ko'rsatkichininig haqiqiy qiymati taqsimlashning me'yoriy stavkasiga ko'paytiriladi. Bu summa materiallar sarfiga va ishlab chiqarish ishchilariga hisoblangan mehnat haqiga qo'shiladi.

Natijada mahsulotning hisoblangan tannarxi kelib chiqadi, unda faqat ikkita haqiqiy element bo'ladi, ishlab chiqarish umumiy sarflari taqsimlashning me'yoriy bazasi asosida mahsulotga o'tkazilgan bo'ladi. Hisobot davri oxirida umumiy ishlab chiqarish xarajatlari hisobvarag'ida oxirgi qoldiq ma'lum bo'ladi, ya'ni haqiqatan

qilingan ishlab chiqarish umumiy xarajatlari bilan mahsulot tannarxiga o'tkazilgan xarajatlar o'rtasidagi tafovut aniqlanadi.

Ortiqcha taqsimlangan ishlab chiqarish umumiy ustama xarajatlari «Sotilgan mahsulot tannarxi» debet hisobvarag'iga o'tkaziladi. Haqiqiy kalkulyatsiyalashda haqiqiy xarajatlar: bevosita materiallar, bevosita mehnat va ishlab chiqarish ustama xarajatlardan foydalaniladi.

Me'yoriy kalkulyatsiyalashda haqiqiy xarajatlar: bevosita materiallar, bevosita mehnatdan foydalaniladi, ishlab chiqarish ustama xarajatlari esa ustama xarajatlar baza mezonining haqiqiy miqdoriga ko'paytirilib, ustama xarajatlarni taqsimlashning reja stavkasidan foydalanib, buyurtmalarga o'tkaziladi. Mahsulot (ish xizmat)lar tannarxini hisoblashning buyurtmali usulida kalkulyatsiya obyekti muayyan miqdordagi mahsulotni ishlab chiqarish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish)ga olingan buyurtma hisoblanadi. Mahsulotni ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)da buyurtmachi va ishlab chiqaruvchi o'rtasida tuzilgan shartnoma asosiy buxgalteriya hisobi hujjati hisoblanadi.

Mazkur shartnomada quyidagilar o'z ifodasini topadi:

shartnoma obyekti,
shartnoma shartlari va ularning manzillari,
mahsulot (ish, xizmat)ning hajmi va yuklab jo'natish (qabul qilib olish) muddati,
shartnoma bahosi,
to'lov shakllari va hokazo.

Buyurtmali usulda mahsulot tannarxini hisoblash yakka va turkumli ishlab chiqarishlarda qo'llaniladi. Buyurtmalar bo'yicha material, mehnat haqi va shu kabi xarajatlar alohida taqsimlash jadvallarida guruhlanadi. Buyurtma obyektining tannarxi ochilgan kundan boshlab amalda ishlab chiqarish xarajatlarning yig'indisi summasi orqali aniqlanadi.

Buning uchun har bir buyurtmaga buxgalteriyada alohida kartochka ochiladi, unda buyurtma bo'yicha xarajatlar buyurtma bajarishning butun muddati mobaynida hisobga olinadi. Bevosita xarajatlar birlamchi hujjatlar asosida sexlar va buyurtmalar nuqtayi nazaridan hisobga olinadi. Bunday xarajatlar hisobi bo'yicha birlamchi hujjat har bir buyurtmaga alohida rasmiylashtiriladi.

Bevosita xarajatlar korxonada mutanosib ravishda qabul qilingan taqsimot bazasida taqsimlash yo'li bilan tannarxga kiritiladi. Buyurtmani bajarish muddati davomida xarajatlar tugallanmagan ishlab chiqarish (mahsulot) sifatida hisobga olinadi. Ishlar tugagandan keyin kartochka yopiladi va buyurtmani bajarishga ketgan xarajatlar chiqiladi.

Bu xarajatlar qaytib kelgan chiqindilar, mutlaqo yaroqsiz va foydalanilmagan materiallar omborga qaytarish xarajatlari chiqarib tashlangach, buyurtma bo'yicha ishlangan mahsulotning haqiqiy tannarxi bo'lib qoladi. Bordi-yu, buyurtmaga muvofiq bir necha xil buyum tayyorlansa, birlik tannarx xarajatlar summasini ishlab chiqilgan mahsulot miqdoriga kalkulyatsion moddalar bo'yicha bo'lish bilan aniqlanadi.

Sut va sut mahsulotlarida buyurtma bo'yicha usul sut mahsulotlari korxonasida, savdo va texnologik jihozlar va h.k. ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Ko'pgina hollarda tashkilot, korxona amaliy faoliyatida qayta ishlov bo'yicha usul bilan bir qatorda buyurtma bo'yicha usulning unsurlarini qo'shib yuboruvchi aralash tizimlardan foydalaniladi.

Bunday tizimlardan turkumli va oqimli ishlab chiqarishlarda foydalaniladi: qandolatlar ishlab chiqarish, sut va sut ishlab chiqarish sanoati va h.k. Jumladan, operatsiyalar bo'yicha usul eng istiqbolli aralash tizimlardan biri hisoblanadi, undan foydalanishda xarajatlarni kiritishning asosiy obyekti operatsiya hisoblanadi. Har bir operatsiyaga xarajatlar mazkur operatsiyadan o'tgan mahsulotlar birliklari bo'yicha qo'shimcha xarajatlarning o'rtacha salmog'iga mutanosib ravishda taqsimlanadilar.

Asosiy materiallarga ketgan xarajatlar buyurtma bo'yicha usulga o'xshab mahsulotning muayyan turiga kiritiladi. Operatsiyalar bo'yicha usulning afzalligi kalkulyatsiyani texnologik sharoitga —tirkashdan iborat.

Ishlab chiqarish korxonalari xarajatlarni mahsulot tannarxi to'lanishiga bog'liq holda xarajatlar hisobini to'liq yoki cheklangan tannarx (marjinal usul) bo'yicha tashkil etish mumkin.

To'liq tannarx bo'yicha xarajatlar hisobi usulida mahsulot tannarxi doimiy va o'zgaruvchan bevosita va bilvositaga bo'linishdan qat'i nazar korxonaning barcha chiqimlari kiritiladi. Bevosita mahsulotga kiritib bo'lmaydigan xarajatlarni avvaliga ular kelib chiqqan javobgarlik markazlari bo'yicha taqsimlanadi, keyin esa tanlangan bazaga mutanosib ravishda mahsulot tannarxi olib o'tiladi.

Ko'pincha taqsimlash bazasi sifatida ishlab chiqarish ishchilarining ish haqi, ishlab chiqarish tannarxi va h.k. lar hisoblanadi. To'liq tannarx bo'yicha xarajatlar hisobi usuli birgina buyumni chiqarish va sotish munosabati bilan korxona qiladigan barcha xarajatlar haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi.

Doimiy xarajatlar marjinal daromadni kamaytirishga hisob qilingandan keyin operatsion foyda-netto foydasi olinadi. Marjinal daromad butun mahsulot kabi alohida buyum rentabelligining umumiy darajasi haqida darak beradi.

Binobarin, buyumlar sotuv bahosi va o'zgaruvchan xarajatlar summasi o'rtasidagi farq qancha baland bo'lsa, marjinal daromad va rentabellik darajasi ham

shuncha baland bo'ladi. Bundan tashqari xarajatlarning doimiy va o'zgaruvchanlarga bo'linishi korxona faoliyatini boshqarish va tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi, jumladan, assortiment siyosati, shuningdek, zararli faoliyat yuritish holda yopib qo'yish yoki kasod topganligini e'lon qilish haqida qaror qabul qilish uchun ham kerak.

Xulosa. Buyurtmali kalkulyatsiyada bosh kitob korxonaning moliyaviy harakatlarini umumlashtiruvchi asosiy hisob bo'lib, moliyaviy ma'lumotlarning yagona manbai sifatida xizmat qiladi. Yordamchi registrlar esa bosh kitobdagi ma'lumotlarni batafsil va tahliliy shaklda aks ettirib, moliyaviy nazorat va hisobotni optimallashtirishga yordam beradi.

Bosh kitob va yordamchi registrlar o'rtasidagi uyg'unlik korxona moliyaviy hisobotining aniqligi va tezkorligini ta'minlaydi. Buyurtmali kalkulyatsiya tizimi bu jarayonni korxonaning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashtiradi, shu bilan moliyaviy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Buyurtmali kalkulyatsiya tizimida bosh kitob va yordamchi registrlar bir-birini to'ldiruvchi muhim komponentlar bo'lib, ularning samarali integratsiyasi korxonaning moliyaviy boshqaruvi va hisobot tizimini modernizatsiya qilishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida bu jarayonlarni avtomatlashtirish va optimallashtirish imkoniyatlari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.R. O. Xolbekov. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2011-yil
2. B. I. Isroilov. R.O.Xolbekov. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Tafakkur nashriyoti.2020.
3. M. Ostonaqulov. Byudjet hisobi. Talqin nashriyoti. 2008-yil.